

بسم الله الرحمن الرحيم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی
گروه پژوهش‌های ادبی

رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

سبک‌شناسی انتقادی داستان‌های کوتاه علی اشرف درویشیان

استاد راهنما:
دکتر طاهره ایشانی

استادان مشاور:
دکتر مریم عاملی رضایی
دکتر زهرا حیاتی

پژوهشگر:
علی جان‌محمدی

شهریور ماه ۱۴۰۱

سپاسگزارم از همسرم که بهترین یار و یاورم در انجام این پژوهش بود.

و نیز سپاسگزارم از استاد راهنمایم، سرکار خانم دکتر طاهره ایشانی، که راهنمایی‌هایشان بدون تردید، چراغ راه من بود.

و در پایان، صمیمانه از استادان مشاورم، سرکار خانم دکتر مریم عاملی‌رضایی و سرکار خانم دکتر زهرا حیاتی، تشکر میکنم و همواره قدردان نکات دقیق و بدیع‌شان خواهم بود.

تقديم به علي اشرف درويشيان عزيز

که زندگي اش، جملگي، نوشتن از والاترين آرمانها، اندیشه ها و
ايدئولوژي هاي انساني بود.

چکیده

سبک‌شناسی انتقادی با تحلیل لایه‌های مختلف متن در پی شناسایی مفاهیم پنهان در زیر سطح زبان و کشف ایدئولوژی حاکم بر آن و شبکه‌های قدرت در متن است. با توجه به آنکه درویشیان نویسنده‌ای ایدئولوژی‌محور و معترض و منتقد به وضع زمانه است، شناخت ایدئولوژی‌ها و در نتیجه، نابسامانی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی روزگار او اهمیت زیادی دارد. در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش توصیفی، تحلیلی و آماری انجام شده است و هدف از تحقیق، آن است که مشخصه‌های سبک‌شناسی انتقادی و ایدئولوژی پنهان و روابط قدرت در داستان‌های کوتاه علی‌اشرف درویشیان آشکار شود. این جستار، به شیوه لایه‌ای انجام شده و ابتدا کلان‌لایه بافت به صورت کلی مورد بررسی قرار گرفته و سپس دو کلان‌لایه روایت و متن تجزیه و تحلیل شده است. با بررسی مؤلفه‌های سبک‌شناسی انتقادی در مجموعه داستان‌های «آب‌سوران»، «ز/این ولایت»، «فصل نان»، «درستی» و «همراه آهنگ‌های بابام» به این نتیجه رسیدیم که درویشیان، از میان ابزار سبک‌شناسی انتقادی، غالباً از کانون‌سازی از نوع بیرونی و درونی و نیز مؤلفه «تقابل» استفاده کرده است و آنچه اهمیت دارد این است که وی این مؤلفه‌ها را در خدمت بیان دو مفهوم ایدئولوژی و قدرت قرار داده است. ایدئولوژی مورد نظر نویسنده، شامل «مبارزه با فقر»، «مبارزه با جهل»، «مبارزه با بی‌عدالتی»، «مبارزه با سنت» و «صلح‌طلبی» است. همچنین، چنانکه از داستان‌های درویشیان برمی‌آید، قدرت در این آثار، مقوله‌ای زنجیره‌وار، پیچیده و لایه‌لایه در تمام سطوح جامعه است.

کلیدواژه‌ها: سبک‌شناسی انتقادی، ایدئولوژی، قدرت، علی‌اشرف درویشیان، بافت، روایت، متن

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات تحقیق	۴
۱-۱- بیان مسأله	۵
۱-۲- اهداف پژوهش	۶
۱-۳- اهمیت و ضرورت انجام پژوهش (چرایی پژوهش درباره این موضوع)	۶
۱-۴- سؤال‌های پژوهش	۷
۱-۵- فرضیه پژوهش	۷
۱-۶- پیشینه پژوهش	۸
فصل دوم: مبانی نظری پژوهش	۱۱
۲- دو مفهوم اساسی در سبک‌شناسی انتقادی	۱۲
۲-۱- ایدئولوژی	۱۲
۲-۲- قدرت	۱۳
۲-۳- سه سطح (کلان‌لایه) سبک‌شناسی انتقادی	۱۵
۲-۳-۱- کلان‌لایه بافت	۱۵
۲-۳-۲- کلان‌لایه روایت	۱۶
۲-۳-۲-۱- قانون‌سازی و قانونی‌شدگان	۱۶
۲-۳-۲-۲- میزان تداوم قانون‌سازی	۱۸
۲-۳-۲-۳- جنبه ادراکی	۱۸
۲-۳-۲-۳-۱- گستره زمانی	۱۹
۲-۳-۲-۳-۱-۱- ترتیب	۱۹

- ۱۹..... ۲-۱-۳-۲-۳-۲- دیرش
- ۱۹..... ۳-۱-۳-۲-۳-۲- بسامد
- ۱۹..... ۲-۲-۳-۲-۳-۲- گستره مکانی
- ۲۰..... ۱-۲-۳-۲-۳-۲- موضع ایستا و متحرک
- ۲۰..... ۲-۲-۳-۲-۳-۲- دید پرنده‌وار و کلی‌نگرانه
- ۲۰..... ۳-۲-۳-۲-۳-۲- دید درشت‌نما و جزئی‌نگرانه
- ۲۰..... ۳-۲-۳-۲- کلان‌لایه متن
- ۲۰..... ۱-۳-۳-۲- خردلایه واژگانی
- ۲۰..... ۱-۱-۳-۳-۲- واژگان نشان‌دار و بی‌نشان
- ۲۱..... ۲-۲-۳-۳-۱- رمزگان
- ۲۱..... ۳-۱-۳-۳-۲- نام‌دهی و ارجاع
- ۲۱..... ۴-۱-۳-۳-۲- دشواژه‌ها
- ۲۱..... ۲-۲-۳-۳-۲- خردلایه نحوی
- ۲۱..... ۱-۲-۳-۳-۲- وجهیت
- ۲۲..... ۲-۲-۳-۳-۲- صدای نحوی
- ۲۳..... ۳-۲-۳-۳-۲- قطبیت کلام
- ۲۳..... ۳-۲-۳-۳-۲- خردلایه بلاغی
- ۲۳..... ۱-۳-۳-۳-۲- تقابل
- ۲۳..... ۲-۲-۳-۳-۳- استعاره
- ۲۴..... ۳-۳-۳-۳-۲- کنایه و تعریض
- ۲۴..... ۴-۲- رئالیسم سوسیالیستی

فصل سوم: بررسی و تحلیل	۲۹
۳-۱- بافت بیرونی و موقعیتی داستان‌های کوتاه درویشیان	۳۰
۳-۲- مجموعه داستان کوتاه آبشوران	۳۳
۳-۳- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه روایت	۳۶
۳-۳-۱- قانونی‌سازی	۳۶
۳-۳-۲- قانونی‌شدگان	۳۹
۳-۳-۳- میزان تداوم قانون‌سازی	۴۲
۳-۳-۴- جنبه ادراکی قانون‌سازی	۴۲
۳-۳-۴-۱- گستره زمانی	۴۲
۳-۳-۴-۱-۱- ترتیب	۴۲
۳-۳-۴-۱-۲- دیرش	۴۴
۳-۳-۴-۱-۳- بسامد	۴۸
۳-۳-۴-۲- گستره مکانی	۴۹
۳-۳-۴-۲-۱- موضع متحرک	۴۹
۳-۳-۴-۲-۲- دید درشت‌نما و جزئی‌نگرانه	۵۲
۳-۴- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه متن	۵۴
۳-۴-۱- خردلایه واژگانی	۵۴
۳-۴-۱-۱- واژگان نشان‌دار و بی‌نشان	۵۴
۳-۴-۱-۲- رمزگان	۵۵
۳-۴-۱-۳- نام‌دهی و ارجاع	۵۶
۳-۴-۱-۴- دشواژه‌ها	۵۷

۵۹.....	۳-۵- خردلایه نحوی
۵۹.....	۳-۵-۱- وجهیت
۶۰.....	۳-۵-۲- صدای نحوی
۶۲.....	۳-۵-۳- قطبیت کلام
۶۳.....	۳-۶- خردلایه بلاغی
۶۳.....	۳-۶-۱- تقابل
۶۴.....	۳-۶-۲- استعاره
۶۵.....	۳-۶-۳- کنایه و تعریض
۶۶.....	۳-۷- بررسی و تحلیل کلی مجموعه داستان آبشوران
۷۰.....	۳-۸- مجموعه داستان کوتاه فصل نان
۷۲.....	۳-۹- تجزیه و تحلیل کلانلایه روایت
۷۲.....	۳-۹-۱- کانون سازی
۷۴.....	۳-۹-۲- کانونی شدگان
۷۶.....	۳-۹-۳- میزان تداوم کانونی سازی
۷۶.....	۳-۹-۴- جنبه ادراکی کانونی سازی
۷۶.....	۳-۹-۴-۱- گستره زمانی
۷۶.....	۳-۹-۴-۱-۱- ترتیب
۷۸.....	۳-۹-۴-۱-۲- دیرش
۸۰.....	۳-۹-۴-۱-۳- بسامد
۸۰.....	۳-۹-۴-۲- گستره مکانی
۸۰.....	۳-۹-۴-۲-۱- موضع متحرک

۸۲.....	۳-۹-۴-۲-۲ دید پرنده‌وار و کلی نگرانه
۸۳.....	۳-۱۰- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه متن
۸۳.....	۳-۱۰-۱ خردلایه واژگانی
۸۳.....	۳-۱۰-۱-۱ واژگان نشان‌دار و بی‌نشان
۸۴.....	۳-۱۰-۱-۲ رمزگان
۸۶.....	۳-۱۰-۱-۳ نام‌دهی و ارجاع
۸۷.....	۳-۱۰-۱-۴ دشواژه‌ها
۸۸.....	۳-۱۰-۲ خردلایه نحوی
۸۸.....	۳-۱۰-۲-۱ وجهیت
۸۹.....	۳-۱۰-۲-۲ صدای نحوی
۹۰.....	۳-۱۰-۲-۳ قطبیت کلام
۹۲.....	۳-۱۰-۳ خردلایه بلاغی
۹۲.....	۳-۱۰-۳-۱ تقابل
۹۵.....	۳-۱۰-۳-۲ استعاره
۹۶.....	۳-۱۰-۳-۳ کنایه و تعریض
۹۷.....	۳-۱۱ بررسی و تحلیل کلی مجموعه داستان فصل نان
۱۰۰.....	۳-۱۲ مجموعه داستان کوتاه / از / این ولایت
۱۰۵.....	۳-۱۳ تجزیه و تحلیل کلان‌لایه روایت
۱۰۵.....	۳-۱۳-۱ کانون‌سازی
۱۰۷.....	۳-۱۳-۲ کانونی‌شدگان
۱۰۹.....	۳-۱۳-۳ میزان تداوم کانونی‌سازی

- ۳-۱۳-۴- جنبه ادراکی کانونی سازی ۱۰۹
- ۳-۱۳-۴-۱- گستره زمانی ۱۰۹
- ۳-۱۳-۴-۱-۱- ترتیب ۱۰۹
- ۳-۱۳-۴-۱-۲- دیرش ۱۱۳
- ۳-۱۳-۴-۱-۳- بسامد ۱۱۶
- ۳-۱۳-۴-۲- گستره مکانی ۱۱۷
- ۳-۱۳-۴-۲-۱- موضع متحرک ۱۱۷
- ۳-۱۳-۴-۲-۲- دید پرنده وار و کلی نگرانه ۱۱۸
- ۳-۱۴- تجزیه و تحلیل کلان لایه متن ۱۱۹
- ۳-۱۴-۱- خرد لایه واژگانی ۱۱۹
- ۳-۱۴-۱-۱- واژگان نشان دار و بی نشان ۱۱۹
- ۳-۱۴-۱-۲- رمزگان ۱۲۰
- ۳-۱۴-۱-۳- نام دهی و ارجاع ۱۲۱
- ۳-۱۴-۱-۴- دشواژه ها ۱۲۲
- ۳-۱۴-۲- خرد لایه نحوی ۱۲۴
- ۳-۱۴-۲-۱- وجهیت ۱۲۴
- ۳-۱۴-۲-۲- صدای نحوی ۱۲۷
- ۳-۱۴-۲-۳- قطبیت کلام ۱۲۸
- ۳-۱۴-۳- خرد لایه بلاغی ۱۳۰
- ۳-۱۴-۳-۱- تقابل ۱۳۰
- ۳-۱۴-۳-۲- استعاره ۱۳۲

۱۳۳.....	۳-۱۴-۳-۳- کنایه و تعریض
۱۳۴.....	۳-۱۵- بررسی و تحلیل کلی مجموعه داستان از این ولایت
۱۳۷.....	۳-۱۶- مجموعه داستان کوتاه درشتی
۱۴۰.....	۳-۱۷- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه روایت
۱۴۰.....	۳-۱۷-۱- قانون‌سازی
۱۴۴.....	۳-۱۷-۲- قانونی‌شدگان
۱۴۶.....	۳-۱۸- میزان تداوم قانون‌سازی
۱۴۶.....	۳-۱۸-۱- جنبه ادراکی قانونی‌سازی
۱۴۶.....	۳-۱۸-۱-۱- ترتیب
۱۴۹.....	۳-۱۸-۱-۲- دیرش
۱۵۱.....	۳-۱۸-۱-۳- بسامد
۱۵۲.....	۳-۱۸-۲- گستره مکانی
۱۵۲.....	۳-۱۸-۲-۱- موضع متحرک
۱۵۲.....	۳-۱۸-۲-۲- دید پرنده‌وار و کلی‌نگرانه
۱۵۴.....	۳-۱۹- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه متن
۱۵۴.....	۳-۱۹-۱- خردلایه واژگانی
۱۵۴.....	۳-۱۹-۱-۱- واژگان نشان‌دار و بی‌نشان
۱۵۴.....	۳-۱۹-۱-۲- رمزگان
۱۵۶.....	۳-۱۹-۱-۳- نام‌دهی و ارجاع
۱۵۷.....	۳-۱۹-۱-۴- دشواژه‌ها
۱۵۹.....	۳-۱۹-۲- خردلایه نحوی

- ۱-۲-۱۹-۳- وجهیت ۱۵۹
- ۲-۲-۱۹-۳- صدای نحوی ۱۶۰
- ۳-۲-۱۹-۳- قطیّت کلام ۱۶۱
- ۳-۱۹-۳- خردلایه بلاغی ۱۶۳
- ۱-۳-۱۹-۳- تقابل ۱۶۳
- ۲-۳-۱۹-۳- استعاره ۱۶۴
- ۳-۳-۱۹-۳- کنایه و تعریض ۱۶۵
- ۲۰-۳- بررسی و تحلیل کلی مجموعه داستان کوتاه درشتی ۱۶۶
- ۲۱-۳- مجموعه داستان کوتاه همراه آهنگ‌های بابام ۱۶۹
- ۲۲-۳- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه روایت ۱۷۲
- ۱-۲۲-۳- کانون‌سازی ۱۷۲
- ۲-۲۲-۳- کانونی‌شدگان ۱۷۵
- ۳-۲۲-۳- میزان تداوم کانون‌سازی ۱۷۸
- ۴-۲۲-۳- جنبه ادراکی کانونی‌سازی ۱۷۸
- ۱-۴-۲۲-۳- گستره زمانی ۱۷۸
- ۱-۱-۴-۲۲-۳- ترتیب ۱۷۸
- ۲-۱-۴-۲۲-۳- دیرش ۱۷۹
- ۳-۱-۴-۲۲-۳- بسامد ۱۸۱
- ۲-۴-۲۲-۳- گستره مکانی ۱۸۲
- ۱-۲-۴-۲۲-۳- موضع متحرک ۱۸۲
- ۲-۲-۴-۲۲-۳- دید پرنده‌وار و کلی‌نگرانه ۱۸۳

۱۸۴.....	۳-۲۲-۴-۲-۳- دید درشت‌نما و جزئی‌نگرانه
۱۸۵.....	۳-۲۳- تجزیه و تحلیل کلان‌لایه متن
۱۸۵.....	۳-۲۳-۱- خردلایه واژگانی
۱۸۵.....	۳-۲۳-۱-۱- واژگان نشان‌دار و بی‌نشان
۱۸۶.....	۳-۲۳-۱-۲- رمزگان
۱۸۷.....	۳-۲۳-۱-۳- نام‌دهی و ارجاع
۱۸۸.....	۳-۲۳-۱-۴- دشواژه‌ها
۱۸۹.....	۳-۲۳-۲- خردلایه نحوی
۱۸۹.....	۳-۲۳-۲-۱- وجهیت
۱۹۱.....	۳-۲۳-۲-۲- صدای نحوی
۱۹۲.....	۳-۲۳-۲-۳- قطبیت کلام
۱۹۴.....	۳-۲۳-۳- خردلایه بلاغی
۱۹۴.....	۳-۲۳-۳-۱- تقابل
۱۹۶.....	۳-۲۳-۳-۲- استعاره
۱۹۶.....	۳-۲۳-۳-۳- کنایه و تعریض
۱۹۷.....	۳-۲۴- بررسی و تحلیل کلی مجموعه داستان همراه آهنگ‌های بابام
۲۰۰.....	فصل چهارم: نتایج و تفسیر یافته‌ها
۲۰۱.....	۴-۱- نتیجه‌گیری

فهرست نمودار و جداول

- جدول ۱- بسامد کاربست ایدئولوژی‌ها در مجموعه داستان آبشوران..... ۶۸
- جدول ۲- بسامد کاربست ایدئولوژی‌ها در مجموعه داستان فصل نان..... ۹۸
- جدول ۳- بسامد کاربست ایدئولوژی‌ها در مجموعه داستان از این ولایت..... ۱۳۵
- جدول ۴- بسامد کاربست ایدئولوژی‌ها در مجموعه داستان درشتی..... ۱۶۷
- جدول ۵- بسامد کاربست ایدئولوژی‌ها در مجموعه داستان همراه آهنگ‌های بابام..... ۱۹۸
- نمودار ۱- بسامد کاربست ایدئولوژی‌های به‌کاررفته در مجموعه داستان‌ها..... ۲۰۵
- جدول ۶- مفهوم قدرت و ارتباط آن با ایدئولوژی‌های به‌کاررفته در مجموعه داستان‌ها..... ۲۰۶

مقدمه

سبک‌شناسی انتقادی یکی از رویکردهای سبک‌شناسی است که چگونگی ایجاد و تکوین ادراکات و مفاهیم اجتماعی در زبان و روش‌های بازشناسی و بازنمایی آنها را بررسی می‌کند. در رویکرد سبک‌شناسی انتقادی، قدرت، ایدئولوژی و دیگر مفاهیم اجتماعی که در زبان و به وسیله زبان بیان شده است، یافت می‌شود و این نکته توضیح داده می‌شود که چگونه انعکاس این مفاهیم در زبان بر جهان‌بینی و درک ما از هستی تأثیر می‌گذارد (تلخابی، ۱۳۹۷: ۱۲۶). این رویکرد، از زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان انتقادی متأثر شده است. تحلیل گفتمان انتقادی، بیشتر به اجتماع توجه می‌کند و متن را دروازه ورود به موضوعات اجتماعی می‌داند و شیوه‌ای است برای تحلیل و بررسی تحولات و تغییرات اجتماعی و فرهنگی و نیز به صورت کلی، روشی است که در مخالفت با سلطه‌طلبی و بهره‌کشی و نابرابری مورد استفاده قرار می‌گیرد. سبک‌شناسی انتقادی، اهداف و ابزارهای مشترکی با تحلیل گفتمان انتقادی دارد اما غالباً بر متن تمرکز می‌کند و ویژگی‌های سبکی متن را در بافت اجتماعی و با توجه به مفاهیم قدرت و ایدئولوژی بررسی می‌کند.

راجر فاولر، از نخستین و برجسته‌ترین افرادی است که رویکرد انتقادی را مطرح کرد. او به این موضوع پرداخت که چگونه مفاهیم اجتماعی مانند ایدئولوژی و قدرت در زبان بازنمایی می‌شوند و چگونه زبان بر شیوه فهم ما از جهان اثر می‌گذارد. تحقیقات فاولر، شاخه جدیدی از مطالعات زبانی به نام زبان‌شناسی انتقادی را پدید آورد. نکته مهم آن است که مطالعاتی که در حوزه نقد زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان انتقادی صورت گرفته بر مبنای دستور نظام‌مند نقش‌گرای هلیدی است. سیمپسون نیز در کتاب *زبان، ایدئولوژی و زاویه دید* به بررسی رابطه سبک‌شناسی و زبان‌شناسی انتقادی، که هر دو با یکدیگر ارتباط ذاتی و درونی دارند و از تحلیل‌های زبان‌شناسی برای تفسیر متون استفاده می‌کنند، پرداخت (۱۹۹۳: ۳-۸). سرانجام، لزی جفریز (۲۰۱۰) در کتاب *سبک‌شناسی/انتقادی*، اصول مدون سبک‌شناسی انتقادی را بیان کرد. در زبان فارسی، رویکرد سبک‌شناسی انتقادی توسط مریم درپر (۱۳۹۰) در کتاب *سبک‌شناسی/انتقادی* مورد استفاده قرار گرفت. از آن زمان، آثار متعددی در حوزه سبک‌شناسی انتقادی به شیوه تجزیه و تحلیل سبک به رشته تحریر درآمده که راه ورود به این علم را برای پژوهشگران حوزه زبان‌شناسی و ادبیات فارسی باز کرده است.

از آنجا که در بررسی‌های ادبی، جای خالی بررسی‌های علمی احساس می‌شود، بررسی آثار ادبی از منظر دیدگاه‌های علمی و چارچوب‌های نظری خاص، بی‌تردید کمک می‌کند تا مخاطبان، به‌ویژه مخاطبان خاص ادبیات، متون ادبی را بهتر درک کنند و از کیفیت و ماهیت ادبی و سوگیری‌های اجتماعی سیاسی آن، اطلاعات به‌نسبت جامعی به دست آورند. روش سبک‌شناسی انتقادی ابزار بسیار کارآمدی برای مطالعه متون ادبی است، چرا که به طور لایه‌ای به مطالعه تک تک لایه‌های اثر می‌پردازد و از همین رو، دریافت ایدئولوژی و قدرت مسلط بر متن دور از دسترس نیست. با چنین مطالعاتی می‌توان دریافت که متن چه تأثیری در بازتولید اندیشه حاکم و تأیید یا رد آن دارد. در واقع، متن و نویسنده، نماینده گروه و اجتماعی است که از آن سخن می‌گوید و سبک‌شناسی انتقادی، مسیر مناسبی برای شناخت متن و نویسنده و دنیای او است. در این تحقیق، برآنیم تا نشان دهیم که درویشیان چگونه نماینده گروه اجتماعی خود و بازتاب اندیشه‌های آنها و خودش است و نیز چگونه به رد اندیشه حاکم می‌پرداخته است.

در جوّ اختناق و خودکامگی حاکم بر جامعه ایران پیش از انقلاب، اغلب نویسندگان تحت تأثیر اوضاع و احوال و زمانه، در آثارشان به نحوی به رسالت ادبی و تعهد اجتماعی روی آوردند و نمایشگر نابسامانی‌ها و بی‌عدالتی‌ها و ناروایی‌های اجتماعی شدند و در این میان، تعهد اجتماعی در آثار بعضی از نویسندگان مانند علی‌اشرف درویشیان جنبه غالب پیدا کرد. در دهه ۴۰ و ۵۰ که نهضت مبارزاتی مردم ایران علیه رژیم شاه اوج گرفت و اندیشه‌های عدالت‌خواهانه مورد توجه روشنفکران و هنرمندان بود، درویشیان نیز از این رویدادها برکنار نبود و در مبارزه مردم ایران شرکتی فعال داشت و در این میان بارها به زندان افتاد و در راه عقیده و آرمان خود که همانا آزادی و عدالت بود، سال‌هایی را در زندان با سختی به سر برد. همچنین، وی از آنجا که مشاهده‌گری تیزبین و آشنا با دشواری‌های زندگی است، آثارش را با احساسی انسانی به عدالت اجتماعی و همدری با مردم محروم نوشته است و بیزاری خودش را از فقر و فلاکت و جهل و نابرابری‌های اجتماعی در داستان‌هایش نشان داده است. از این رو، الگوی نویسندگی علی‌اشرف درویشیان برای بررسی‌های سبک‌شناسی، خصوصاً سبک‌شناسی انتقادی، مناسب و مطابق است. درویشیان، نویسنده‌ای ایدئولوگ و اندیشمند است و با نگرش سوسیالیستی و انقلابی، اوضاع دردناک جامعه پیرامون خودش را تصویر کرده است. بنابراین، آن آرزویی که نظریه‌پردازان سبک‌شناسی انتقادی داشته‌اند مبنی بر اینکه

زبان اثر را بشکافند و در نهایت بتوانند ایدئولوژی متون را آشکار کنند، در بررسی آثار داستان‌نویسانی همچون درویشیان محقق می‌شود.

این پژوهش در نظر دارد بر خلاف سبک‌شناسی سنتی، که سه سطح زبانی، ادبی و معنایی را به صورت سه دنیای دور از هم و بی‌ارتباط با هم در آثار ادبی مورد توجه قرار می‌دهد، کلان‌لایه‌های بافت، روایت و متن را با نیت بازخوانی ایدئولوژی و رابطه قدرت نهفته‌شده در پنج مجموعه داستان کوتاه *آبشوران* (۱۳۵۴)، *فصل نان* (۱۳۵۷)، *از این ولایت* (۱۳۵۲)، *درشتی* (۱۳۷۳) و *همراه آهنگ‌های بابام* (۱۳۵۳) نوشته علی‌اشرف درویشیان ارزیابی و تحلیل کند.

فصل اول:

کلیّات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله

تحلیل و بررسی سبک‌شناختی داستان‌های کوتاه علی‌اشرف درویشیان از این جهت حائز اهمیت است که داستان‌های او دربرگیرنده اندیشه‌هایی است که دغدغه تنگدستان و طبقه ضعیف جامعه را انعکاس می‌دهد و نیز او با نگرش سوسیالیستی و انقلابی، اوضاع و احوال جامعه پیرامون خودش را در پیش از سال ۱۳۵۷ تصویر کرده است. او از آن دست نویسندگانی است که پیش از انقلاب تحت تأثیر اوضاع و احوال و زمانه، در آثارشان به نحوی به رسالت ادبی و تعهد اجتماعی روی آورد و نمایشگر نابسامانی و ناروایی‌های اجتماعی شد. در این تحقیق، سعی می‌شود با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی به بررسی داستان‌های کوتاه علی‌اشرف درویشیان پرداخته شود و روابط قدرت و ایدئولوژی پنهان در داستان‌های او آشکار گردد.

برای بررسی‌های سبک‌شناختی، رویکردهای گوناگونی مانند رویکرد تأثری و سبکی، رویکرد زبان‌شناسانه، رویکرد آماری و رویکرد فرهنگی-اجتماعی وجود دارد (فتوحی، ۱۳۹۲ الف: ۸-۹). یکی از روش‌های سبک‌شناسی ذیل رویکرد فرهنگی-اجتماعی، سبک‌شناسی انتقادی است. سبک‌شناسی انتقادی یکی از رویکردهای سبک‌شناسی است که چگونگی ایجاد و تکوین ادراکات و مفاهیم اجتماعی در زبان و روش‌های بازشناسی و بازنمایی آنها را بررسی می‌کند. این رویکرد از زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان انتقادی متأثر شده است. در واقع، تحلیل گفتمان انتقادی بر سبک‌شناسی انتقادی، مبدع است. تحلیل گفتمان انتقادی، بیشتر به اجتماع توجه می‌کند و متن را دروازه ورود به موضوعات اجتماعی می‌داند و شیوه‌ای است برای تحلیل و بررسی تحولات و تغییرات اجتماعی و فرهنگی و نیز به صورت کلی، روشی است که در مخالفت با سلطه‌طلبی و بهره‌کشی و نابرابری به کار گرفته می‌شود. از نظر فرکلاف، که از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان انتقادی است، زبان یک کردار اجتماعی است (آقاگل‌زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶: ۴۱). درواقع، «پدیده‌های زبانی شکلی از پدیده‌های اجتماعی و بخشی از پدیده‌های اجتماعی زبان‌اند» (سجودی و اکبری، ۱۳۹۳: ۷۷). سبک‌شناسی انتقادی، اهداف و ابزارهای مشترکی با تحلیل گفتمان انتقادی دارد اما غالباً بر متن تمرکز می‌کند و ویژگی‌های سبکی متن را در بافت اجتماعی و با توجه به مفاهیم قدرت و ایدئولوژی بررسی می‌کند. همچنین، برخی از ابزارهای زبان‌شناسانه‌ای که در سبک‌شناسی انتقادی کاربرد دارد، با

تحلیل گفتمان انتقادی تفاوت دارد. با این همه، سبک‌شناسی انتقادی و تحلیل گفتمان انتقادی در این مقوله اشتراک دارند که هر دو به دنبال آشکارسازی مفهوم قدرت و ایدئولوژی در متن هستند.

روش سبک‌شناسی انتقادی، به این صورت است که به شیوه لایه‌ای به مطالعه لایه‌های اثر می‌پردازد و در نهایت، فهم ایدئولوژی و قدرت مسلط بر متن را برای مخاطب تسهیل می‌کند. «در سبک‌شناسی انتقادی، هدف از مطالعه ویژگی‌های سبکی متن، آشکار کردن فرآیندهای ایدئولوژیکی پنهان در متون است» (مکاریک، ۱۳۸۸: ۴۲-۴۳). این روش از سبک‌شناسی، دارای سه کلان‌لایه «بافت، روایت، متن» است. کلان‌لایه روایت شامل خردلایه‌های قانونی‌سازی، میزان تداوم قانون‌سازی، قانون‌سازی متغیر و چندگانه، جنبه‌های قانون‌سازی است. کلان‌لایه متن نیز خردلایه‌های واژگانی، نحوی و بلاغی را دربرمی‌گیرد.

۲-۱- اهداف پژوهش

بررسی ویژگی‌های سبکی داستان‌های علی‌اشرف درویشیان؛

شناسایی و تبیین ایدئولوژی پنهان در پس داستان‌های علی‌اشرف درویشیان؛

آشکارسازی مقوله قدرت از بطن متن.

۳-۱- اهمیت و ضرورت انجام پژوهش (چرایی پژوهش درباره این موضوع)

علی‌اشرف درویشیان در داستان‌هایش بیش از آنکه به زبان و لفظ توجه کند، به فکر و اندیشه و ایدئولوژی اهمیت می‌دهد و از این رو، بر خلاف نویسندگانی که به رسالت ادبی توجهی ندارند و زیبایی‌های زبانی اثر را مهم تلقی می‌کنند، داستان‌های او ایدئولوژی‌محور است. به صورت خلاصه باید گفت که اهمیت و ضرورت این پژوهش در آن است که شناخت ایدئولوژی‌ها و اندیشه‌های داستان‌های او مانند ترسیم فقر گسترده در جامعه، بیان نابرابری و تبعیض میان ثروتمندان و فقرا، و به تصویر کشیدن جهل و ناآگاهی مردم (به ویژه روستاییان)، ما را از شرایط وخیم و اسفناک اقتصادی اجتماعی فرهنگی دهه ۴۰ و ۵۰ باخبر می‌کند. از این رو، برای آنکه به اهمیت و ضرورت تعیین‌شده در این پژوهش برسیم، سبک‌شناسی انتقادی با

طرح سه کلان‌لایه بافت، روایت و متن، به روشنی ما را با ایدئولوژی حاکم بر متن آشنا می‌کند.

۴-۱- سؤال‌های پژوهش

۴-۱-۱- از دیدگاه سبک‌شناسی انتقادی، بارزترین مختصات سبکی داستان‌های علی‌اشرف درویشیان چیست؟

۴-۱-۲- ایدئولوژی پنهان در پس داستان‌های علی‌اشرف درویشیان چیست؟

۴-۱-۳- روابط قدرت چگونه در داستان‌های علی‌اشرف درویشیان نمود می‌یابند؟

۵-۱- فرضیه پژوهش

۵-۱-۱- روایت رفتارگرایانه نویسنده (کانون‌سازی از موضع بیرونی) که بیشتر شباهت به یک فیلمبردار و یا کارگردانی منتقد (از نوع منتقد اجتماعی سیاسی) دارد و استفاده از عبارات و افعال معلوم و گذرا که نشان‌دهنده قاطعیت کلام راوی است و نیز کاربست طنز برای بیان معضلات اجتماعی فرهنگی، از مختصات بارز داستان‌های کوتاه علی‌اشرف درویشیان است.

۵-۱-۲- می‌توان ادعا کرد که ایدئولوژی پنهان در داستان‌های درویشیان شامل این موارد است: نارضایتی از شرایط موجود، تسلط ذهنیت خرافه‌اندیش در بین روستاییان، بیان فقر و تنگدستی مردم، تبعیض میان شهری‌ها و روستایی‌ها و یا خوش‌نشینان روستا و مستضعفین روستا، و اعتقاد به لزوم تغییر شرایط و بهبود اوضاع.

۵-۱-۳- این فرضیه در مورد داستان‌های درویشیان وجود دارد که او همواره و به صراحت، طبقه ثروتمند را در مقابل طبقه فقیر قرار می‌دهد و طبقه ثروتمند همیشه در آسایش و آسودگی روزگار می‌گذراند و طبقه فقیر با مصائب و نداری‌ها سر می‌کند. درویشیان، نمود روابط پیچیده قدرت را در تبعیض اجتماعی‌ای که در میان این دو طبقه رخ می‌دهد، آشکار می‌کند. همچنین او روابط پیچیده و در هم تنیده قدرت را در میان افراد نشان می‌دهد که چگونه هر شخصیتی در مقابل شخصیت دیگر قدرت خود را بروز می‌دهد و در واقع این تقابل قدرت و به اصطلاح اظهار وجودی که شخصیت‌ها در قبال هم دارند، بر جذابیت اثر او می‌افزاید.

۶-۱- پیشینه پژوهش

اگرچه در بخش معرفی رویکردهای فرهنگی و اجتماعی کتاب سبک‌شناسی (فتوحی، ۱۳۹۲)، به شکلی بسیار گذرا اشاره‌ای به سبک‌شناسی انتقادی شده است، با این حال می‌توان با قاطعیت ادعا کرد که معرفی سبک‌شناسی انتقادی برای بررسی سبکی آثار ادبی فارسی با مجموعه کارهای مریم درپر آغاز شد. درپر با رساله دکتری خود با عنوان «سبک‌شناسی نامه‌های امام محمد غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی» (۱۳۹۰)، که با تغییراتی به صورت کتابی با نام *سبک‌شناسی/انتقادی* (۱۳۹۲) منتشر شد، این رویکرد را معرفی کرد. درپر با انتشار مقاله «بررسی ویژگی‌های سبکی داستان کوتاه جشن فرخنده از جلال آل‌احمد با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی» (۱۳۹۱) تلاش کرد کاربرد سبک‌شناسی انتقادی را در تحلیل داستان‌های کوتاه فارسی نشان دهد. درپر در مقاله دیگری با عنوان «لایه‌های مورد بررسی در سبک‌شناسی انتقادی داستان کوتاه و رمان» (۱۳۹۲) روشی را که به طور عملی برای تحلیل سبکی «جشن فرخنده» به کار برده بود، تشریح و تبیین کرد. در پژوهش حاضر، مجموعه داستان‌های کوتاه علی‌اشرف درویشیان را، با توجه به شیوه‌ای که درپر به کار گرفته است، مورد بررسی قرار می‌دهیم. درپر در آثار خود به تحلیل سبکی گونه‌ها و زیرگونه‌های ادبی پرداخته و آنها را به عنوان یکی از راه‌های گسترش سبک‌شناسی پیشنهاد می‌دهد.

پس از درپر، در مقالات «بررسی ویژگی‌های سبکی رمان *رازی* در *کوچه‌ها* با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی» (تلخابی، ۱۳۹۷)، «بررسی تاریخ‌نگاری ایدئولوژیک و مؤلفه‌های رئالیسم سوسیالیستی در مجموعه *از رنجی که می‌بریم* با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی» (نیک‌سیر، ۱۳۹۹) و «بررسی ویژگی‌های سبکی رمان *ریشه در اعماق* با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی» (بسمل، ۱۴۰۰)، سبک‌شناسی انتقادی پیشنهادی درپر به طور عملی به کار گرفته می‌شود.

همچنین چند پایان‌نامه نیز با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی نوشته شده است. یکی از این پژوهش‌ها، پایان‌نامه «سبک‌شناسی انتقادی ترجمه داستان یوسف در قرآن و تورات» (ترشیزی، ۱۳۹۴) است. در این پایان‌نامه، تحلیل سبکی به صورت لایه‌ای انجام شده است. نویسنده علاوه بر لایه آوایی، بدون ذکر دلیل خاصی از لایه‌های کاربردشناختی و بلاغی چشم‌پوشی و بررسی خود را منحصر به لایه‌های واژگانی و نحوی کرده است. وی با درآمیختن برخی ابزارهای تحلیل سبکی ارائه شده توسط جفریز (۲۰۱۰) و درپر (۱۳۹۰) در لایه واژگانی